

Anna Fidelus

Rola samoświadomości w modelu relacyjnej readaptacji społecznej skazanych

The role of self-awareness in the model of relational social readaptation of convicts

W praktyce resocjalizacyjnej bardzo ważnym zadaniem jest podejmowanie działań zmierzających do rozwoju samoświadomości podopiecznego. Należy pamiętać, że człowiek niezależnie od swojej przeszłości jest istotą rozumną i zdolną do samotworzenia. Każdy nosi swój potencjał twórczy oraz możliwości jego spełnienia. Samoświadomość może pomóc w zainicjowaniu przetworzenia owego potencjału oraz w samowyzwoleniu się z ograniczeń i wadliwych zachowań. Dlatego tak ważne jest, aby w procesie resocjalizacji doceniać funkcję samoświadomości, głównie poprzez podejmowanie działań pozwalających na jej wzmacnianie i rozwój. W artykule zaprezentowano założenia i praktyczne rozwiązania w obszarze pracy ze skazanymi nawiązujące do modelu relacyjnej readaptacji społecznej skazanych. Zgodnie z tym podejściem proces readaptacji społecznej skazanych jest rezultatem działania samej jednostki, jak również jest wynikiem relacji zachodzących pomiędzy skazanym a otoczeniem społecznym – zarówno w środowisku wolnościowym, jak i izolacyjnym. Istotną rolę w prezentowanym modelu odgrywa samoświadomość skazanego.

Słowa kluczowe: osadzeni, resocjalizacja, samoświadomość, rozwój, relacyjna readaptacja.

In the rehabilitation practice, a very important task is to undertake activities aimed at developing the self-awareness of the convicted. It should be remembered that a man, regardless of his past, is a rational and capable of self-creation. Everyone bears their creative potential and the possibility of fulfilling it. Self-awareness can help to initiate the

processing of this potential and to self-release from restrictions and faulty behaviours. It is therefore important to appreciate the function of self-awareness in the resocialization process, mainly by taking action to strengthen and develop it. The article presents assumptions and practical solutions in the area of work with convicts referring to the model of the relational social readaptation of convicted. to this approach, the social readaptation process is the result of the action of the individual, as well as the relationship between the sentenced and the social environment – both in the free and isolation environments. An important role in the presented model is the self-awareness of the convicted.

Key words: convicts, resocialization, self-awareness, development, relational readaptation.

Wprowadzenie

Kwestie dotyczące uwarunkowań zachowań przestępczych, czynników warunkujących powrót do przestępczości po odbyciu kary pozbawienia wolności, przebiegu pracy resocjalizacyjnej w izolacji i warunkach wolnościowych, czy efektywnej readaptacji społecznej od lat pozostają w centrum zainteresowania wielu osób. Jest to problem analizowany przez naukowców, praktyków, a także znaczącą część społeczeństwa. Mimo że dwudziesty wiek obfitował w ogromne przeobrażenia, zarówno światowego, jak i polskiego więziennictwa, to niestety, ten niewątpliwý postęę nie zredukował w istotnym stopniu powrotności do przestępstwa skazanych zwalnianych z więzień po odbyciu orzeczonych kar i nie przyczynił się do zmniejszenia liczby dokonanych przestępstw. Również w pierwszym okresie XXI wieku obserwuje się stały wzrost recydywy, jak i ogólnej liczby dokonywanych przestępstw¹. Nieustannie poszukujemy więc nowych teorii i modeli, które pomogłyby w wyjaśnieniu problemów związanych z zachowaniem człowieka i ułatwiających zmiany w funkcjonowaniu człowieka. Analizując uwarunkowania zachowań przestępczych, współcześnie odnosi się je najczęściej do dwóch charakterystycznych

¹ Por. D. Dretke, *Więzenie prywatne-nadzieje i zagrożenia*, [w:] *Misja służby więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki i oczekiwań społecznych*. IV Polski Kongres Penitencjarny, red. W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępniań, Poznań – Gdańsk – Warszawa 2008.

modeli². Jeden z nich określa się jako model „deficytu możliwości konstruktywnego zachowania się”, a drugi – „odpowiedzialności sprawcy”. Pierwszy model – „deficytu możliwości konstruktywnego zachowania się” traktuje popełnienie przestępstwa przez sprawcę jako następstwo niezapewnienia mu odpowiednich warunków, możliwości i źródeł istotnych dla prawidłowego funkcjonowania. W nawiązaniu do tego podejścia mogłoby się wydawać, że wsparcie w procesie readaptacji społecznej osoby po popełnieniu przestępstwa powinno obejmować przede wszystkim rozwiązania w obszarze uwarunkowań zewnętrznych. Drugi model – podkreślający znaczenie „odpowiedzialności sprawcy” dostrzega również wagę społecznych, środowiskowych, ale także osobistych problemów i traktuje je jako trudności, które zmuszają sprawcę do dokonania pewnego wyboru³. W tym podejściu dominują stanowiska bazujące na dążeniu do zmiany dotychczasowego stylu myślenia sprawców. Model ten w pracy resocjalizacyjnej, głównie nawiązujący do założeń psychologii poznawczej i koncepcji humanistycznych, podkreśla konieczność podjęcia pomocy skazanemu w ustalaniu celów życiowych, nabyciu umiejętności konstruktywnego rozwiązywania problemów, kształtowania poczucia własnej skuteczności oraz inicjowania i podtrzymywania motywacji do pokonania pojawiających się w życiu trudności. Z tej perspektywy – modelu „odpowiedzialności sprawcy” – główny akcent w procesie readaptacji społecznej położony jest na pracę ze skazanym, której efektem będzie jego funkcjonowanie w środowisku wolnościowym zgodnie z przyjętymi normami moralnymi, prawnymi i społecznymi. Niewątpliwie jest to bardzo zasadne ujęcie, jednak może ono niekiedy doprowadzić do niebezpieczeństwa związanego z niedocenianiem skrajnych trudności, jakich doświadcza wielu skazanych. W życiu spotykane są różnorodne sytuacje trudne, których sam człowiek w oparciu o swoje wewnętrzne potencjały nie jest w stanie pokonać. Bezsprzeczną jednak zaletą tego podejścia jest prezentowanie przestępstwa jako zachowania możliwego do uniknięcia, a samych sprawców jako osoby zdolne do decydowania o swoim życiu, w tym o zachowaniu. Zauważamy, że założenia przywołanych modeli, w konfrontacji z rzeczywistością ukazującą sytuację skazanych po opuszczeniu zakładu karnego⁴, okazują się niepełne. Podejmując próbę

² Por. R. Opora, *Współczesne modele resocjalizacji oraz perspektywy na przyszłość*, „Niepełnosprawność” 2012, nr 8, s. 59.

³ Ibidem, s. 60.

⁴ Por. A. Fidelus, *Determinanty readaptacji społecznej skazanych*, Wydawnictwo UKSW, 2012.

poszukiwania optymalnego modelu readaptacji społecznej skazanych w artykule zaprezentowano założenia i praktyczne rozwiązania w obszarze pracy ze skazanymi nawiązujące do modelu relacyjnej readaptacji społecznej skazanych, opartego na samoświadomości.

1. Rola samoświadomości w modelu relacyjnej readaptacji społecznej – podstawowe założenia teoretyczne

W następstwie analizy modeli deficytu możliwości i odpowiedzialności sprawcy w kontekście readaptacji społecznej pojawia się przekonanie o konieczności poszukiwania modelu integrującego te dwa podejścia, którym może być model relacyjnej readaptacji społecznej, opartej na samoświadomości, nawiązujący głównie do paradygmatu poznawczego. Zgodnie z tym podejściem proces readaptacji społecznej skazanych jest rezultatem działania samej jednostki, jak również wynikiem relacji zachodzących pomiędzy skazanym a otoczeniem społecznym – zarówno w środowisku wolnościowym, jak i izolacyjnym. Ważnym elementem postulowanego modelu jest samoświadomość skazanego. W aspekcie podjętej problematyki, dotyczącej uwarunkowań readaptacji społecznej skazanych z uwzględnieniem ich samoświadomości, szczególnie zasadne wydaje się nawiązanie do czterowymiarowej koncepcji samoświadomości Zbigniewa Zaborowskiego, w której uwaga zwrócona jest zarówno na aspekty związane z koncentrowaniem się jednostki na swoim wnętrzu, jak i na stosunkach społecznych, uwzględniająca cztery rodzaje samoświadomości: osobową (indywidualną), obronną (awersyjną), zewnętrzną (rzeczową) i refleksyjną⁵.

Samoświadomość osobowa (indywidualna) charakteryzuje się emocjonalnym, personalnym i „gorącym” przetwarzaniem informacji o własnej osobie, dotyczących najczęściej osobistych planów, celów, wyzwań życiowych, których podstawą są autoschematy jednostki, pamięć i wyobrażenia osobista. Autoschematy mogą odgrywać bardzo istotną rolę w procesie readaptacji społecznej skazanych, gdyż dotyczą m.in. możliwości oddziaływania na świat, przekonania o własnej słabości, poczucia wyobcowania. Samoświadomość osobowa jest specyficzna i odmienna dla każdego człowieka. Jest następstwem indywidualnych, sobie tylko znanych przeżyć

⁵ Por. Z. Zaborowski, *Psychospołeczne problemy samoświadomości*, Warszawa 1989, Z. Zaborowski, *Teoria treści i form samoświadomości*, Warszawa 2000.

i umiejętności autokoncentracji. Ta forma samoświadomości łączy się z poczuciem odrębności, tożsamości, regulacją swojego zachowania zgodnie z własnymi postawami i wartościami. Jednostka, u której dominuje samoświadomość indywidualna sama planuje i programuje swoje cele i zadania, identyfikuje się z nimi, silnie przeżywa emocje, dokonuje osobistych atrybucji. Osoby o wyższej samoświadomości indywidualnej są na ogół egocentryczne, introwertywne, przejawiają często poczucie kontroli wewnętrznej. Uogólniając, można stwierdzić, że samoświadomość indywidualna funkcjonuje na podłożu syndromu indywidualnych cech, autoschematów, postaw i potrzeb⁶.

Samoświadomość obronna (awersyjna) jest podobna do osobowej pod względem nasilenia egocentryzmu. Ten typ przetwarzania informacji o sobie wiąże się jednak z negatywnymi emocjami: lękiem, niepokojem, i w efekcie prowadzi do represjonowania lub zniekształcenia treści świadomości. Tego typu samoświadomość aktywizuje się głównie w sytuacjach niepowodzeń, stresu, przeżywanych problemów. Człowiek, u którego przeważa ten typ samoświadomości, charakteryzuje się silnym mechanizmem obronnym, niską twórczością, sztywnością w myśleniu. Samoświadomość obronna łączy się z kodowaniem i przetwarzaniem treści wewnętrznych i zewnętrznych na podłożu lęku i zagrożenia. Osoby przejawiające tę formę są silnie skoncentrowane na sobie. W treściach samoświadomości jednostki oprócz lęku występują uczucia niezadowolenia z siebie, poczucie winy, utrata wiary w siebie, uczucie zwątpienia, pesymizm, brak zaufania do innych, ogólnie dominują postawy i uczucia asteniczne. Pole samoświadomości ulega zawężeniu, zmienia się otwartość na nowe informacje, doświadczenia, zanika twórcze myślenie, którego miejsce zajmuje myślenie jednostronne, sztywne. Uwaga jest stale skoncentrowana na negatywnych zjawiskach, własnych błędach, brakach, słabościach, pojawia się często poczucie beznadziejności, tworzą się mechanizmy obronne, np. projekcji, racjonalizacji⁷.

Samoświadomość zewnętrzna polega na kodowaniu i przetwarzaniu treści dotyczących osoby w obiektywny sposób. Osoby, u których dominuje samoświadomość zewnętrzna, oceniają siebie w odniesieniu do kontekstu zewnętrznego: norm, standardów, zasad, wartości, wymogów zewnętrznych. Koncentrują się na własnych postawach wobec innych ludzi i świata,

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

oddziaływaniach środowiska zewnętrznego i interakcjach pomiędzy nim a środowiskiem. Samoświadomość zewnętrzna sprzyja uświadamianiu sobie, jakie normy i wzory społeczne obowiązują w określonych sytuacjach społecznych. Ten typ samoświadomości wzmacnia motywację społeczną, większą odpowiedzialność i koncentrację na własnych pozytywnych i silnych stronach. Jednostka wyzbywa się niekiedy subiektywizmu i swoje relacje z innymi i światem oraz przeżycia traktuje bezstronnie, w sposób przedmiotowy. Samoświadomość zewnętrzna (rzeczowa) ułatwia sprawną realizację zadań, sprzyja efektywnej współpracy i przystosowaniu społecznemu.

Za najwyższą formę samoświadomości, sprzyjającą dojrzałości moralnej, społecznej i samorealizacji uznawana jest samoświadomość refleksyjna. Charakteryzuje ją sposób przetwarzania informacji o sobie funkcjonujący na bazie uwewnętrznionych wartości i norm, wzorów i standardów osobistych. Pozwala z jednej strony utrzymać konstruktywną tożsamość, a z drugiej generować progresywne zmiany osobowości⁸. Samoświadomość refleksyjna charakteryzuje się uogólnionym, abstrakcyjnym przetwarzaniem treści, integracją informacji wewnętrznych z zewnętrznymi, przy czym są to informacje przeważnie typu znaczeniowego. Ta najwyższa forma samoświadomości umożliwia efektywną samoregulację, samorealizację i twórcze przystosowanie się do środowiska. Często funkcjonuje na podłożu zinternalizowanych przez jednostkę wartości i norm, które są koordynowane z potrzebami i postawami jednostki. Samoświadomość refleksyjna łączy się z takimi właściwościami, jak: dojrzałość moralna i społeczna oraz tzw. sprawiedliwość wewnętrzna polegająca na uczciwym, trafnym stosunku do własnej osoby⁹. Ta forma samoświadomości sprzyja z jednej strony utrzymaniu konstruktywnej tożsamości, a z drugiej strony ułatwia generowanie progresji, zmian w osobowości. Formy samoświadomości mają charakter właściwości stopniowalnych, skalowanych, można wskazywać niższy lub wyższy poziom samoświadomości indywidualnej lub refleksyjnej.

Nawiązując do powyższej charakterystyki, a szczególnie do roli, jaką odgrywają określone formy samoświadomości w zachowaniu człowieka, relacjach interpersonalnych oraz przyjmowanych postawach moralnych i społecznych, możemy wnioskować o znaczącej roli samoświadomości

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem, s. 55.

również w procesie readaptacji społecznej skazanych. Przeświadczenie o wartości samoświadomości w przebiegu powrotu skazanych do życia w warunkach wolnościowych zaowocowało opracowaniem relacyjnego modelu readaptacji społecznej opartego na samoświadomości. Przedstawione przez Z. Zaborowskiego cechy charakteryzujące dwa odmienne rodzaje samoświadomości są szczególnie ważne z perspektywy interpretacji sytuacji osób z przeszłością przestępczą. Zastanawiająca i warta uwagi jest z pewnością analiza dominacji jednego, bądź drugiego rodzaju samoświadomości, a więc samoświadomości osobowej (wewnętrznej) lub zewnętrznej. Jednym z kryteriów wpływających na rodzaj występującej samoświadomości jest wiek człowieka. Jak zauważył Henryk Gasiul, „z uwagi na dominację »konkretności« w okresie dziecięcym samoświadomość będzie miała raczej charakter samoświadomości zewnętrznej”¹⁰, a związane jest to z faktem dominacji myślenia konkretno-obrazowego, a także konieczności odwoływania się do wsparcia zewnętrznego. Funkcjonowanie dziecka w dużej mierze uzależnione jest od osób dorosłych, dlatego też większość myśli dotyczy sfery zewnętrznej. Poza tym, odwołując się do etapów rozwoju Erika Eriksona, przypomnijmy, że świadomość rodzi się w okresie 6-8 lat¹¹. Można jednak zakładać, choć Erikson nie uwzględnił tego podziału, że początkowy rodzaj rodzącej się świadomości ma charakter wyłącznie zewnętrzny. Dopiero wraz z rozwojem różnorodnych doświadczeń, utrwalania nowych schematów rzeczywistości, człowiek staje się bardziej „wewnątrz oparty”, a więc zaczyna rozwijać się świadomość wewnętrzna. Dostrzegalna jest więc wyraźna zależność pomiędzy doświadczeniem, interakcjami, możliwościami obserwacji innych i ich reakcjami a rozwojem samoświadomości wewnętrznej. Z tej perspektywy sytuacja osób z przeszłością przestępczą jawi się wyjątkowo niekorzystnie. Osoby te, mające ograniczone możliwości zdobywania nowych, kolejnych doświadczeń, uczestniczenia w różnorodnych sytuacjach społecznych, mają zawężone możliwości rozwoju samoświadomości wewnętrznej. Również w przypadku kształtowania się świadomości zewnętrznej najprawdopodobniej nastąpiły zakłócenia, będące m.in. następstwem funkcjonowania w najbliższym otoczeniu zaburzonych norm społecznych, zakłócających proces socjalizacji. A przecież, jak zauważył Z. Zaborowski, „proces socjalizacji jednostki polega na wrastaniu

¹⁰ H. Gasiul *Psychologia osobowości: Nurty, teorie, koncepcje*, Warszawa 2004, s. 116.

¹¹ Por. E.H. Erikson, *Tożsamość a cykl życia*, tłum. Mateusz Żywicki, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2004.

w coraz szersze kręgi społeczne i przyswajaniu sobie norm moralnych i społecznych, które funkcjonują w społeczeństwie”¹².

Należy zauważyć, że określony rodzaj i poziom samoświadomości nie są dane człowiekowi raz na zawsze. Samoświadomość jest rezultatem rozwoju społeczno-moralnego. Ta uwaga jest niezwykle ważna w kontekście rozwoju samoświadomości osób z przeszłością przestępczą. Trzeba podkreślić, że niepodważalne jest występowanie zależności pomiędzy poziomem samoświadomości skazanego a przebiegiem jego procesu readaptacji społecznej. Konieczne więc wydaje się spojrzenie na możliwości rozwoju społecznego i moralnego tej grupy osób.

Z. Zaborowski analizując proces socjalizacji jednostki podkreślił, że „polega [on – przyp. aut.] na wrastaniu w coraz szersze kręgi społeczne i przyswajaniu sobie norm moralnych i społecznych, które funkcjonują w społeczeństwie”¹³. Jest to bardzo charakterystyczne określenie procesu związanego z przystosowaniem jednostki do życia w danym społeczeństwie, w którym znaczącą rolę przypisuje się normom społecznym i moralnym. To one regulują samoświadomość zewnętrzną. Jeżeli jednostka postępuje zgodnie z obowiązującymi normami – zostaje nagradzana. Wzmacnia to jej świadomość zewnętrzną. Odwołując się do przywołanej teorii należy podkreślić, że znaczącą rolę w relacjach z otoczeniem i samym sobą odgrywa poziom i rodzaj samoświadomości skazanego, która jest umiejętnością o charakterze rozwojowym i może być stale rozwijana niezależnie od warunków, w których przebywa człowiek. Samoświadomość jest determinowana zarówno jakością, jak i ilością relacji z otoczeniem, układami społeczno-kulturowymi i samym sobą. Poza tym poziom samoświadomości uzależniony jest zarówno od doświadczenia (bogactwo relacji), jak również od pracy nad sobą i wymaga nieustannego poszukiwania i doskonalenia zasobów wewnętrznych. Wysoki poziom samoświadomości (głównie refleksyjnej) jednostki pozwala na poradzenie sobie w relacjach społecznych interpretowanych przez jednostkę jako opresyjne, które są również charakterystyczne dla procesu readaptacji społecznej (w niektórych sytuacjach potrzebne jest wsparcie osób z zewnątrz, gdyż presja wywierana przez sieć społeczną jest niekiedy niemożliwa do odparcia przez samą jednostkę). Rozwinięta samoświadomość osobowa i refleksyjna skazanego pozwala na korzystne relacje

¹² Z. Zaborowski, op. cit., s. 146.

¹³ Ibidem.

z otoczeniem zewnętrznym (korzystanie z zasobów zewnętrznych), jak i z samym sobą (pozwala mu na odkrycie, rozwój i właściwe wykorzystanie zasobów wewnętrznych). Należy również pamiętać, że samoświadomość jest bardzo kruchym konstruktem. Jedna pochwała lub nagana wystarczy, aby samoświadomość drugiej osoby mogła ulec zmianie.

2. Model relacyjnej readaptacji społecznej – aspekty praktyczne

Model relacyjnej readaptacji społecznej podkreśla znaczenie relacji intrapersonalnych pozwalających na poznanie siebie, ale akcentuje również rolę relacji interpersonalnych z osobami reprezentującymi różne instytucje (nie tylko pomocowe) znajdujące się w przestrzeni społecznej skazanego. Należy podkreślić, że nie do przecenienia są relacje z najbliższymi członkami rodziny. Charakter owych relacji zachodzących pomiędzy skazanym a otoczeniem społecznym i samym sobą można rozpatrywać z perspektywy efektu i procesu. Jakość i charakter relacji intrapersonalnych pozwala na świadome kierowanie swoim zachowaniem, swoimi relacjami interpersonalnymi w określonym środowisku. Należy zaznaczyć, że istota relacji jednostki z otoczeniem i z sobą samym nie jest ustalona raz na zawsze, podlega przemianom wynikającym zarówno z przeobrażeń jednostki, jak i samego otoczenia społecznego. Dlatego istotą pozytywnych relacji, które mogą być podstawą i gwarantem pozytywnej readaptacji społecznej skazanych, jest wnikliwa diagnoza samego skazanego, jak i „środowiska życia”, czy przestrzeni społecznej, w której przebywa były więzień. Rola środowiska życia w ogólnym rozwoju człowieka była niejednokrotnie podkreślana głównie przez pedagogów społecznych, począwszy od Heleny Radlińskiej, Stanisława Kowalskiego¹⁴, Ewy Marynowicz-Hetki¹⁵. Te uwagi można również odnieść do uwarunkowań procesu readaptacji społecznej byłych więźniów. Toteż niezwykle cenna jest diagnoza środowiska życia byłego więźnia, która powinna być przeprowadzona jeszcze przed opuszczeniem przez niego zakładu karnego. Należy ustalić zarówno negatywne, jak i korzystne sytuacje tkwiące w przyszłym środowisku życia osoby powracającej na wolność. W praktyce, jeżeli już dochodzi do takiej analizy, najczęściej ma ona miejsce wyłącznie

¹⁴ Por. S. Kowalski, *Pedagogika społeczna H. Radlińskiej a socjologia wychowania*, [w:] *Pedagogika społeczna Heleny Radlińskiej*, J. Badura, I. Lepalczyk (red.) Warszawa, Biuletyn TWWP 2/92/19, 3/93/19, „Człowiek w Pracy i w Osiedlu”, s. 60-78.

¹⁵ E. Marynowicz-Hetka, *Pedagogika Społeczna*, PWN SA, Warszawa 2006, s. 54-76.

w sytuacji przedterminowego zwolnienia skazanego. Ta diagnoza, jeżeli w ogóle ma miejsce, ogranicza się przede wszystkim do poszukiwania czynników zagrażających, głównie do ustalenia ewentualnych wpływów subkultur przestępczych na osobę przedterminowo zwalnianą z zakładu karnego. Z pewnością zdecydowanie więcej uwagi należy poświęcić czynnikom pozytywnym, które mogłyby stanowić podstawę procesu włączania jednostki w środowisko społeczne. Konieczne jest przeanalizowanie więzi jednostki ze środowiskiem życia, a więc z poszczególnymi osobami z rodziny, sąsiedztwa. Pożądane jest także zaproponowanie rozwiązań, które w przypadku braku całkowitego zerwania kontaktów z rodziną i najbliższymi pozwoliłyby na ich odbudowanie. Ważne jest także poznanie postawy samego skazanego do środowiska wolnościowego. Powołując się na typologię H. Radlińskiej¹⁶, która wyróżniła postawę czynną, określaną również jako twórczą, bierną i obronną, zauważa się, że wśród skazanych dominuje najczęściej postawa bierna, w dalszej kolejności pojawia się postawa obronna, a najmniej liczną grupę charakteryzuje postawa czynna¹⁷. Należałoby zastanowić się nad przyczynami dominacji biernego stosunku skazanych do środowiska. Z pewnością wcześniejszy pobyt w odosobnieniu sprzyja wycofaniu się z życia społecznego. Dlatego ta grupa osób najczęściej unika jakichkolwiek kontaktów społecznych, wręcz odczuwa zaniepokojenie czy lęk przed spontanicznymi, jak i zorganizowanymi kontaktami z ludźmi.

Podstawą sukcesu przebiegu procesu readaptacji społecznej jest formowanie u byłego skazanego właśnie twórczej postawy do środowiska życia, opartej na indywidualnym potencjale każdej jednostki. Na gruncie pedagogiki społecznej funkcjonuje pojęcie „sił ludzkich” i równie dobrze wpisuje się w kontekst prezentowanych rozważań. Wspomniane „siły ludzkie” wzbogacają również kapitał społecznego skazanego. Należy również podkreślić znaczenie i rolę przestrzeni społecznej aktywizującej i wspierającej owe „siły ludzkie”.

Źródło zagrożeń rozwojowych tkwi zarówno w warunkach zewnętrznych, jak i wewnętrznych człowieka. Praca resocjalizacyjna uwzględniająca przesłanie modelu relacyjnej readaptacji społecznej ułatwi i pomoże w przebiegu readaptacji społecznej osób z więzienną przeszłością. Model ten wpisuje się również w filozoficzną wizję człowieka podatnego

¹⁶ Por. H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Ossolineum, Wrocław 1961.

¹⁷ Wnioski uzyskane w wyniku prowadzonych badań autorki tekstu w 2010 r., wśród skazanych przebywających na terenie województwa mazowieckiego, por. A. Fidelus, op. cit.

i odpornego na zagrożenia, którą zaproponował Paul Ricoeur. Człowiek odporny na zagrożenia musi wykształcić w sobie niezwykłe cechy: świadomość (samoświadomość), sprawność (umiejętność i kompetencje), określoną tożsamość, odpowiedzialność za siebie i świat¹⁸. Musi zatem wiedzieć, kim jest, chce być tym, kim jest, mieć możliwość bycia tym, kim chce być oraz odpowiedzialnie realizować swój autoprojekt w zgodzie ze światem. Analizując uwarunkowania procesu readaptacji społecznej osób mających za sobą przeszłość więzienną, zauważa się, że osoby te bardzo różnie radzą sobie z nowymi, nieizolacyjnymi warunkami życia. Szczególnie zastanawiające wydają się kwestie, w jaki sposób osoby z przeszłością przestępczą interpretują nową dla siebie sytuację i jak różnorodne informacje płynące ze świata zewnętrznego są przez nich odbierane. Położenie tej grupy osób jest wyjątkowo specyficzne. Przestępcza przeszłość, pobyt w izolacji utrwalił w ich samoświadomości określone schematy myślowe, wytworzone głównie w następstwie poszukiwania skutecznych sposobów usunięcia ze swej świadomości przykrych odczuć, myśli, frustracji powstałych z ograniczeń wynikających z izolacji. Osoby przebywające w zakładzie karnym odczuwają: lęk, niepokój, poczucie winy, poczucie odpowiedzialności za wyrządzoną krzywdę, wrażenie inności, odmienności. Równie często pojawia się uczucie złości, nienawiści, niechęci do wszystkich wokół przebywających w instytucji totalnej, jak i do tych, którzy pozostali za murami więzienia. Nieobce jest uczucie żalu do najbliższych, do całego świata. Takie uczucia wpływają bardzo negatywnie na kondycję psychiczną osadzonego. Zaczyna on myśleć o sobie w kategoriach nieudacznika, co z pewnością musi zagrażać jego samoocenie. Długi pobyt w więzieniu sprawia, że więźniowie odczuwają niepokój, dysonans zagrażający poczuciu własnej wartości. Taki stan wywołuje konieczność poszukiwania sposobów pozwalających na ochronę własnego poczucia wartości, wzmocnienia wiary w swoje możliwości, w siebie. Do najczęściej występujących mechanizmów obronnych, chroniących samoocenę należą: mechanizm samooszukiwania się, zmiana poczucia winy w poczucie krzywdy, „płynięcie z prądem”, fantazjowanie¹⁹. Wymienione sposoby pomagają w przetrwaniu kolejnych dni w izolacji. Alternatywą dla nich jest ucieczka w zachowania autodestrukcyjne lub środki zmieniające nastrój. Zarówno jeden, jak i drugi sposób radzenia sobie

¹⁸ P. Ricoeur, *Filozofia osoby*, Kraków 1992, s. 34.

¹⁹ A.G. Greenwald, *Samowiedza i samooszukiwanie*, „Przegląd Psychologiczny” 1986, t. XXIX, 2, s. 291-303, W. Poznaniak, *Zaburzenia w uspołecznieniu przestępców*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 1982.

z izolacją więzienną nie pozostaje bez konsekwencji dla późniejszego procesu readaptacji społecznej byłych więźniów.

Wypracowane przez więźniów mechanizmy obronne nie ulegają wyparciu z chwilą opuszczenia murów więziennych. Należy pamiętać, że stworzone i wykorzystywane przez lata sposoby radzenia sobie z trudnymi sytuacjami w izolacji nadal są wykorzystywane na wolności. Przysparza to wielu problemów, zarówno samym byłym więźniom, jak i osobom, z którymi mieszkają lub pracują. Forma ucieczki w leki psychotropowe, narkotyki, alkohol skutkuje różnego typu zaburzeniami psychicznymi i uzależnieniami.

W praktyce resocjalizacyjnej spotykamy się z wieloma przypadkami potwierdzającymi powyższe obserwacje, jednak bardzo często osoby mające kontakt ze skazanymi nie zawsze znają powyższe prawidłowości związane z kontynuacją wykorzystywania mechanizmów obronnych i nie zawsze potrafią na nie odpowiednio zareagować. Sytuacja osób z przeszłością przestępczą jest więc wyjątkowo złożona. Ta osobliwość dotyczy wielu kwestii. I tak patrząc na przebieg procesu socjalizacji tej grupy osób, można zauważyć, że nie odbiega on od klasycznych założeń definicyjnych procesu socjalizacji²⁰. Skazani przyswajają sobie przecież normy obowiązujące w ich najbliższym środowisku, a że to środowisko preferuje i nagradza zachowania, które są sprzeczne z ogólnie przyjętymi normami, to jest już odrębny problem. Nawiązując do teorii P. Bourdieu, w której podkreślone zostało znaczenie habitusu pierwotnego²¹, dostrzegamy skomplikowaną sytuację osób uczestniczących w procesie socjalizacji najczęściej w środowiskach dewiacyjnych. Druga kwestia związana jest z występującym współcześnie chaosem aksjologicznym i normatywnym. Granica między normą a patologią jest tak płynna i niewidoczna, że często osoby dorosłe, które oceniamy jako przystosowane społecznie, mają wątpliwości co do zasadności przestrzegania określonych norm i zasad²². Ten zamęt normatywny z pewnością nie ułatwia procesu readaptacji społecznej byłych więźniów. W rozmowach z nimi zauważalne jest zwątpienie co do obecności jakichkolwiek norm społecznych i moralnych²³. Taka sceptyczna postawa wobec ładu normatywnego jest w pewnym sensie

²⁰ Por. J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa 1963, PWN, s. 73.

²¹ Por. P. Bourdieu, *Le Sens pratique*, Paris 1980, s. 88-89.

²² Por. L. Pytka, *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Wyd. APS, Warszawa 2000, s. 18-23.

²³ Por. A. Fidelus, op. cit.

strategią obronną, neutralizującą ich niewłaściwe zachowania. Osoby z przeszłością przestępczą niejednokrotnie stwierdzają wprost: „Nie tylko ja kradnę, wszyscy w tym państwie są złodziejami”. Te wypowiedzi są z pewnością potwierdzeniem założeń teorii neutralizacji²⁴. W obliczu niejednoznacznych zasad i norm trudno przekonać skazanych o konieczności ich przestrzegania. Sprzyjającymi działaniami są te, które wpływają na kształtowanie się sprawiedliwości wewnętrznej. Pojęcie to (sprawiedliwość wewnętrzną) skonstruowane przez Z. Zaborowskiego oznacza „uczciwość względem siebie, trafne uświadamianie sobie własnych myśli, uczuć i potrzeb, adekwatną ocenę własnej osoby”²⁵. Osoby charakteryzujące się wysoką sprawiedliwością wewnętrzną są empatyczne, sprawiedliwe. Przyznają sobie prawa, obowiązki, zasługi zgodnie ze swoimi możliwościami, zasługami i pełnionymi rolami. Sprawiedliwość wewnętrzną pozwala na redukcję wewnętrznego napięcia z udziałem świadomości, w przeciwieństwie do wszelkiego typu używek, których zażywanie przebiega bez udziału świadomości. Z. Zaborowski zauważa, że standard sprawiedliwości wewnętrznej kształtuje się w procesie rozwoju moralno-społecznego dziecka, głównie w procesie socjalizacji rodzinnej. Rodzice są niekwestionowanym wzorem dla dziecka. W obszarze działań procesu readaptacji społecznej należy uwzględnić programy, których celem byłoby kształtowanie sprawiedliwości wewnętrznej. Przykładem mogą być treningi introspekcyjne czy metoda dialogu motywacyjno-wspierającego²⁶. Dialog zewnętrzny i wewnętrzny jest warunkiem koniecznym do ukształtowania się i funkcjonowania samoświadomości jako zdolności kognitywnej. Dialog wewnętrzny jest podstawą rozwoju samoświadomości, jest istotnie powiązany z obecnością dialogu z innymi podmiotami, autorefleksja ze względu na zaangażowanie mowy wewnętrznej rekapitułuje sposoby i mechanizmy odnoszenia się do innych umysłów. Nie sposób nie zgodzić się ze stwierdzeniem, że „dialog daje szansę rozwoju i zmian, zatem człowiek nie zatrzymuje się na danym etapie, ale dokąd może myśleć i decydować, ma nieustanną szansę transgresji – i w tym sensie jest bytem otwartym”²⁷. Tylko rozwinięta samoświadomość osobowa i refleksyjna skazanego pozwala na korzystne relacje z otoczeniem zewnętrznym

²⁴ Por. Teoria neutralizacji, B. Urban., *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, s. 62-64.

²⁵ Z. Zaborowski, op. cit., s. 148.

²⁶ Por. A. Fidelus, op. cit.

²⁷ P.K. Oleś, *Dialogowe Ja: zarys teorii, inspiracje badawcze, ciekawsze wyniki*, [w:] (red.) *Dialog z samym sobą*, Warszawa 2011, s. 165.

(korzystanie z zasobów zewnętrznych), jak i z samym sobą (pozwala mu na odkrycie, rozwój i właściwe wykorzystanie zasobów wewnętrznych).

W kontekście zaprezentowanych założeń relacyjnego modelu readaptacji społecznej opartego na samoświadomości zauważamy, że umiejętność poznania samego siebie jest ważnym elementem w życiu każdego człowieka, w tym także byłego więźnia. Patrząc na założenia tej teorii z perspektywy oddziaływań resocjalizacyjnych pojawia się konieczność wykorzystania metody pracy pozwalającej na rozwój umiejętności związanej ze znajomością samego siebie. Poszukując adekwatnego sposobu pracy w tym obszarze przydatna może okazać się metoda dialogu motywująco-wspierającego²⁸.

Podsumowanie

Zważywszy na obszerność zagadnienia świadomości i samoświadomości przekonujemy się, że rozważania na temat roli samoświadomości w kontekście uwarunkowań procesu readaptacji społecznej skazanych są niezwykle trudnym zadaniem, dodatkowo skomplikowanym dużą różnorodnością, jaką charakteryzuje się środowisko więźniów. Zróżnicowanie to obejmuje zarówno typowe dla każdego człowieka cechy osobowościowe, jak i te wynikające ze specyfiki przeszłości przestępczej i izolacyjnej skazanych, oraz cechy związane z umiejętnościami znajomości samego siebie. W praktyce resocjalizacyjnej bardzo ważnym zadaniem jest podejmowanie działań zmierzających do rozwoju samoświadomości podopiecznego. Należy pamiętać, że człowiek niezależnie od swojej przeszłości jest istotą rozumną i zdolną do samotworzenia. Każdy nosi swój potencjał twórczy oraz możliwości jego spełnienia. Samoświadomość może pomóc w zainicjowaniu przetworzenia tego potencjału oraz w samowyzwoleniu się z ograniczeń i wadliwych zachowań. Dlatego tak ważne jest, aby w procesie resocjalizacji doceniać funkcję samoświadomości, głównie poprzez podejmowanie działań pozwalających na jej rozbudzenie i rozwój.

²⁸ Por. A. Fidelus, op. cit., W.R. Miller, S. Rollnick, *Wywiad motywujący. Jak przygotować ludzi do zmiany*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s.18.

Bibliografia

- Bourdieu P., *Le Sens pratique*, Paris 1980.
- Dretke D., *Więzienie prywatne-nadzieje i zagrożenia*, [w:] *Misja służby więziennej a jej zadania wobec aktualnej polityki i oczekiwań społecznych*. IV Polski Kongres Penitencjarny, red. W. Ambrozik, H. Machel, P. Stępiak, Poznań – Gdańsk – Warszawa 2008.
- Erikson E. H., *Tożsamość a cykl życia*, tłum. Mateusz Żywicki, Wydawnictwo Zysk i S-ka, Poznań 2004.
- Fidelus A., *Determinanty readaptacji społecznej skazanych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, Warszawa 2012.
- Gasiul H., *Psychologia osobowości: Nurty, teorie, koncepcje*, Warszawa 2004.
- Greenwald A.G., *Samowiedza i samooszukiwanie*, „Przegląd Psychologiczny” 1986, t. XXIX, 2, s. 291-303.
- Kowalski S., *Pedagogika społeczna H. Radlińskiej a socjologia wychowania*, [w:] *Pedagogika społeczna Heleny Radlińskiej*, J. Badura, I. Lepalczyk (red.) Warszawa, Biuletyn TWWP 2/92/19, 3/93/19, „Człowiek w Pracy i w Osiedlu”.
- Marynowicz-Hetka E., *Pedagogika Społeczna*, PWN, Warszawa 2006.
- Miller W.R., Rollnick S., *Wywiad motywujący. Jak przygotować ludzi do zmiany*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Oleś P.K. (red.), *Dialog z samym sobą*, PWN, Warszawa 2011.
- Opora R., *Współczesne modele resocjalizacji oraz perspektywy na przyszłość*, „Niepełnosprawność” 2012, nr 8.
- Poznaniak W., *Zaburzenia w uspołecznieniu przestępców*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Adama Mickiewicza, Poznań 1982.
- Pytka L., *Pedagogika resocjalizacyjna. Wybrane zagadnienia teoretyczne, diagnostyczne i metodyczne*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2000.
- Radlińska H., *Pedagogika społeczna*, Ossolineum, Wrocław 1961.
- Ricoeur P., *Filozofia osoby*, Wydawnictwo Naukowe Papieskiej Akademii Teologicznej w Krakowie, Kraków 1992.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1963.
- Urban B., *Zaburzenia w zachowaniu i przestępczość młodzieży*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000.
- Zaborowski Z., *Psychospołeczne problemy samoświadomości*, PWN, Warszawa 1989.
- Zaborowski Z., *Teoria treści i form samoświadomości*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2000.

